

Людмила Ковальчук

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
ДИТИНИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДОЛОГІВ
(у контексті суспільно-політичного руху початку ХХ століття)**

На сучасному етапі розвитку українського суспільства виховання повноцінної креативної особистості є першочерговим завданням не лише педагогічних та психологічних наук, а усіх хто бере участь у становленні майбутнього члена нашого суспільства. Важливим у цьому є не лише знання усіх складових категорії «особистість», але й історичного розвитку цього поняття.

Перші спроби дати відповідь на питання, що ж таке особистість та як вона формується ми знаходимо ще в часи античності у працях видатних філософів того часу. Наступні епохи як і їх яскраві представники намагалися по своєму дати оцінку цієї категорії і зрозуміти всю складну систему становлення особистості. На сьогоднішній день у психологічній науці особистість розглядають крізь призму багатьох концепцій, які так і називаються – концепції особистості. Це аналітична психологія (К. Юнг), антипсихіатрія (Р. Д. Лейнг), антропологічна теорія (Ч. Ломброзо), біхевіоральні теорії особистості, гештальттерапія (Ф. С. Перлз), гуманістична психологія (К. Р. Роджерс), гуманістичний психоаналіз (Е. Фромм), диспозиційна теорія особистості (Г. У. Оллпорт), індивідуальна психологія (А. Адлер), католицький екзистенціалізм (Г. О. Марсель), конституціональні теорії особистості, концепція «людинознавства» (Б. Ананьев), культурно-історична теорія (Л. С. Виготський), логотерапія (В. Е. Франкл), марксистські теорії особистості, міжособистісна теорія психіатрії (Г. С. Салліван), неофрейдизм (К. Хорні), онтопсихологія (А. Менегетті), оргонна психотерапія (В. Райх), персоналістська психологія (В. Штерн), персонологія (Г. Меррей), розуміюча психологія (Е. Шпрангер), психоаналіз (З. Фрейд), психодрама (Я. Л. Морено), психологія відносин (В. Мясіщев), психологія поведінки (П. Жане), психологія свідомості (У. Джемс), п'ятифакторна модель особистості, рефлексологічна теорія (В. Бехтерев), система дзен-будизму, соціально-когнітивна теорія (А. Бандура), структурний психоаналіз (Ж. Лакан), теорія діяльності (А. Леонтьєв), теорія інтегральної індивідуальності (В. С. Мерлін), теорія особистісних конструкторів (Дж. А. Келлі), теорія первинної травми (О. Ранк), теорія поля (К. Левін), теорія ролей, теорія самоактуалізації (А. Г. Маслоу), теорія соціального навчання (Дж. Роттер), теорія установки (Д. Н. Узнадзе), трансакційний аналіз (Е. Берн), трансперсональна психологія (С. Гроф), факторні теорії особистості, філософсько-психологічна концепція (С. Рубінштейн), християнський персоналізм (Е. Мунье), екзистенціальна психологія особистості,

епігенетична теорія (Е. Г. Еріксон), естетико-філософська концепція особистості (М. Бахтін) та інші. Проте категорія особистості є «цікавою» не лише для психологічної, але й є не менш актуальною саме для педагогічної науки. Яскравий приклад поєднання цих двох поглядів (педагогічного і психологічного) ми знаходимо у досягненнях педологічної науки кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Метою даної статті є з'ясування еволюції поняття «особистість», «розвиток та формування особистості» у працях провідних вітчизняних педологів кінця ХІХ – першої третини ХХ століття.

Педологічна наука вперше зосередила увагу на комплексному вивченні дитини, активно приймаючи до уваги роль спадковості у розвитку дитини. Вчені – педологи, такі як І. Сікорський, Л. Виготський, Г. Костюк, Б. Ананьїн, С. Рубінштейн та багато інших вчених того часу наголошували на необхідності психолого-педагогічного вивчення особливостей розвитку дітей і урахуванні цих особливостей у процесі навчання та виховання. Лише досконало вивчивши дитину та особливості її розвитку, можна досягнути бажаного результату у навчально-виховному процесі. Зокрема, вітчизняні психологи і педагоги започатковували дослідження і зумовили виникнення науково-дослідних інститутів, які займалися безпосереднім вивченням особистості дитини в таких містах як Харків, Київ та Одеса.

Найперше питання яке турбувало педологів це з'ясування тих рушійних сил, які визначають становлення особистості. На початок ХХ століття склалося два протилежних напрямки: біоенетичний (П. Блонський) та соціоенетичний (А. Залкінд, С. Моложавий та О. Залужний). Дані вчені очолювали групи педологів, які не лише теоретично, але й практично намагалися визначити феномен особистості.

П. Блонський стверджував, що дитина – не пасивний продукт середовища, а його активний член, не можна правильно виховати дитину, не спираючись на її власну активність. П. Блонському імпонувала ідея цілісного вивчення дитини, він широко використовував досягнення педагогіки, психології, фізіології і біології в своїх дослідженнях вікових особливостей дитини. Вчений зазначав, що з шестимісячного віку діти вступають у відношення з оточуючим середовищем, з цього часу починається її соціалізація. «...дитина – член того середовища в якому живе. Вона – член того суспільства, в якому росте і розвивається. До тих впливів, що здійснює на неї оточуюче середовище дитина відноситься зовсім не пасивно: вона чинить опір одним, бореться з другими, йде на зустріч третім і так далі. Дитина – активна істота» [1, с. 36]. Вчений підкреслюючи важливу роль виховання і навчання у формуванні людської особистості зазначав, що процес навчання і виховання потрібно будувати з врахування особливостей дитини та її активності – суспільної, трудової, інтелектуальної тощо. Виховання розуміється не як процес механістичної зовнішньої обробки, а як процес розвитку [1, с. 36].

За редакцією О. Залужного у Харкові виходив збірник «Педологія та виховання» та посібник «Педологія». Цей підручник був опрацьований колективом авторів у складі всієї секції Педології та Педології підлітка УНДІПу, перший і другий розділ написані особисто О. Залужним. В даній праці вчений критикує представників так званої «чистої науки» і наполягає на тому, що людина не тільки пристосовується до законів природи, а й здатна переробити її. Педологія, на думку вченого, була наукою соціальною, що вивчала види діяльності на різних вікових стадіях та за умов конкретної доби. О. Залужний вважав, що саме соціальні сили формують психічну діяльність дитини, надають поведінці дитини «певного змісту й певної класової спрямованості» [5, с. 21], і закони поведінки треба шукати «не в біології, чи фізіології, а в біосоціології» [4, с. 43].

У центрі уваги своїх педологічних досліджень Олександр Іванович Попов (Попів) ставить живі сприймання зовнішнього життя, активність дітей, їх творчість, переживання емоційного характеру, потребу в грі та різноманітній праці. Він відводить центральне місце не мові, арифметиці чи іншій науковій дисципліні, а оточенню дітей. І це оточення повинно поставити перед дітьми, маючи вихідною не уяву вихователя, а природний розвиток дитини. Вчений вважав за неможливе розподіляти дитину між сім'єю та школою, школою і життям, сім'єю і вулицею. О. Попов висунув новий всеохоплюючий чинник виховання – суспільство, таким чином підкреслював, що система соціального виховання є необхідність як соціально – економічна, так і педагогічна. Саме цього вченого можна назвати ідеологом українського соціального виховання [6, с. 237].

Яскравим представником і організатором рефлексологічного напрямку в тогочасній психолого – педагогічній науці був Іван Панасович Соколянський. В основі його поглядів лежало фізіологічне вчення І. Павлова про умовні рефлекси. Ці наукові дані він вважав вихідними для вивчення всієї природи людського організму. Цінним є обґрунтування важливої ролі в педагогічному процесі дитячої емоційності, що лежить в основі фізіологічної бази. Педолог вважав, що саме дитячі емоції повинні бути основою для формування позитивних знань і відправним пунктом для побудови методики навчання [7, с. 297].

Яскравий представник української педологічної школи Г. Костюк зазначав, що «дитина не являє чистої дошки (tabula rasa) або просто воску, з якого можна ліпити, кому що схочеться. Дитина народжується з певними передумовами для дальшого її психічного розвитку» [2, с. 269].

Вчений зробив спробу з'ясувати те основне в розвитку дитини, у чому виявляється специфічна якість дитини як цілісної істоти. Цілісність, як специфічну якість дитини, Г. Костюк вбачав у розвитку її як активної соціальної істоти, у зміні з віком спрямування, змісту й форм її активності, в зростанні її розумових сил, у розвитку її діяльності.

В контексті дослідження дитячої обдарованості Григорій Костюк

реалізовував своє бачення проблеми розвитку психіки та методів її дослідження. За Г. Костюком, аналіз цілого, що не зводиться до простої суми його окремих складових, має стати предметом науково-психологічного аналізу. Оскільки ж психіка завжди постає перед дослідником саме певною своєю частиною, реальним завданням є саме розщеплення через функціональні зв'язки того справді цілого, що й відрізняється від простої суми знань.

На сторінках підручника «Педологія» Г. Костюк піддав різкій критиці механістичні теорії взаємозв'язку особистості з середовищем, що набули особливого поширення наприкінці 20 – початку 30-х років ХХ століття (С. Моложавий та ін.). Вчений зазначав, що ці теорії грубо перекручують саму «суть розвитку дитини, як і кожного живого організму. Не спокій, не рівновага є основною умовою життя дитини, а рух, боротьба, поєднання протилежностей, взаємопроникнення зовнішнього і внутрішнього, і наслідок цього наростання в дитині нових суперечностей, тенденцій, нової активності»

Станіслав Теофілович Шацький зазначав, що джерело розвитку дитини знаходиться не в генетичних задатках, а в тому соціальному і економічному середовищі, в якому протікає її виховання. Він виходив з припущення, що фактором, який визначає поведінку людини є «соціальна спадковість» – норми, традиції, які передаються з покоління в покоління.

Справжня школа повинна розвивати дитину цілісно в процесі трудової, естетичної, розумової, фізичної та соціальної діяльності. У взаємодії один з одним ці види діяльності сприяють і різнобічному розвитку особистості. За С. Шацьким найважливішою метою виховання є проектування процесу розвитку особистості учня, що дозволило б з року в рік розширювати простір його культури, висувати перед ним нові завдання, привчаючи до всього доходити самостійно.

Володимир Михайлович Бехтерев вирішальну роль у формуванні особистості відводив суспільному середовищу і вихованню з обов'язковим врахуванням спадковості, яка, на його думку, створює передумови розвитку особистості. Даний підхід дозволив вченому розглядати особистість як взаємозв'язок внутрішніх мотивів і активного ставлення до навколишньої дійсності на основі індивідуальної переробки зовнішніх впливів. Що дало можливість для висунення положення про виховання як вирішальний фактор формування особистості.

В концепції народної освіти М. Драгоманова зазначається, що найкраще розвиток дитини йде через «метод вільного розуму», а це може бути успішним лише завдяки використанню надбань рідної культури, роз'яснення дітям моральних ідей, великого значення надається особистості вчителя і школі. Вчителі мають добре усвідомлювати мету своєї педагогічної роботи – виховання нової людини, якій були б притаманні демократичність і гуманістичність світогляду, непідробний

патріотизм, високий рівень національної свідомості в поєднанні з толерантним ставленням до всіх людей.

Такі ж ідеї обстоювала Софія Русова в усій своїй педагогічній праці. Вона зазначає, що головна мета школи – «збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини». Для цього вчитель повинен насамперед зрозуміти душевний склад кожного учня, ознайомитися з обставинами його життя, з'ясувати рівень його знань. Лише врахування цих індивідуальних особливостей («...як нема в садку двох кущів однаковісінських, так нема в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, здібностями») дає змогу педагогу ефективно працювати. Мету виховання С. Русова розглядала як ідею формування особистості з широким розумінням своїх громадянських обов'язків, з незалежним, високо розвиненим розумом, братерським почуттям до всіх людей, здатну до роботи, людини, яка не загине морально і фізично й проведе в життя свою незалежну думку [7, с. 143].

Український педагог, науковець, поет та культурний діяч Я.Мамонтов спираючись на ідеї Ф. Ніцше, А. Берсона, В. Соловйова, Е. Кейя, О. Уальда, М. Метерлінка розробив свою концепцію педагогічної творчості, зазначаючи, що в центрі педагогічного процесу стоїть дитина: «...з нашого погляду, не діти мусять пристосовуватись до вимог педагога і навчальної програми, а навпаки, ці педагогічні фактори мусять бути принатурені до живих потреб дітей». Ідеї дитиноцентризму з опорою на принцип природовідповідності мають визначати мету виховання. Я. Мамонтов висуває ідею «естетизації» («стилізації») особистості як кінцевої мети виховання, тобто доручення її до Істини, Істини, Добра і Краси через почуття, чуттєву сферу, через розвиток естетичного світовідчуття, через пізнання прекрасного в мистецтві і житті – до прекрасного життя – мистецтва. Формування такої особистості можливе шляхом розвитку мистецької самодіяльності, вивчення мистецтва в усіх його формах, утворення мистецького оточення та художньо – дидактичний метод. Засобами такого методу є художнє слово, музика, малюнок і театр.

Ідеї вільного та індивідуального творчого розвитку сил і здібностей кожної людини вчений найповніше виклав у праці «Право держави і право дитини» (1922). «Дитина має право на вільний розвій своїх фізичних та психічних функцій. Так формується право дитини сучасною педагогічною наукою. Довгий історичний шлях лежить за сею – на перший погляд, такою натуральною засадою. Довгий час дорослій дитині важко було погодитись з тим, що дитина – се не копія дорослого, зменшена до відповідних розмірів, а цілком особливий психо – фізичний організм, часом зовсім не подібний до людини дорослої. Тяжко було погодитися дорослим людям з тим, що раніш як виховувати дитину для тої чи іншої мети, необхідно студіювати її на всіх проявах і всією системою педагогічних засобів пристосовуватися до натурального розвою дитячих

здібностей. Іншими словами: вести дитину до певної мети може лише той, хто сам піде за дитиною шляхом її природного розвою» [7, с. 257].

Український фахівець з дидактики та методики Олександр Федорович Музиченко чітку організацію цілеспрямованого навчального процесу розглядав як важливий етап, бо саме цілеспрямованість сприяє прискоренню розвитку дитини. Розвиток дитини може відбуватися лише в процесі пізнавальної творчої активності. Вчитель повинен бути помічником у ході ознайомлення дитини із світом. Він повинен допомагати дитині виробити здатність адаптуватися у середовищі, яке постійно змінюється. За допомогою вчителя дитячий організм якісніше переробляє враження від навколишнього світу, набуваючи таким чином досвіду. Вчений пропонує методику організації системи взаємин «учитель – учень», яка дає можливість не лише зекономити час, але й сприяє активізації і стимулюванню навчально-виховного процесу, саморегуляції учнями своєї пізнавальної діяльності. Саме така свобода пошукової діяльності організовує пізнавальний процес.

Музиченко наголошує, що процес розвитку та саморозвитку дитини є самотутнім процесом, що відбувається під впливом детермінованої органічної необхідності, що є цінною властивістю людського життя. Вчений проводить ідею єдності організму дитини і середовища, постійного та безперервного контакту між ними. «Для більшої ефективності цього процесу, – вказує О. Музиченко, – ми повинні розвивати в дітей почуття вільної пошукової діяльності» [7, с. 198].

До питань співвідношення педагогіки і педології зверталися багато вчених, зокрема А. Залкінд в 1930 році видав дві праці: «Основні питання педології» та «Питання радянської педагогіки», в яких намагався обґрунтувати місце та взаємозв'язок цих двох категорій.

«Немає, і не може бути окремих психологічної педагогіки і фізіологічної педагогіки, як і не може бути окремих педагогічної психології та педагогічної фізіології. Є лише єдине соціально-біологічне, психофізіологічне вчення про дитину, що органічно поєднує і теорію і практику виховання і дає так званій педологічний матеріал» [3, с. 112].

Педагогіка пов'язана і з медициною, і з фізіологією, і з соціологією. Педагог спрямовує свої зусилля на виховуючу і перевиховуючу частину органічних функцій (на умовні рефлекси і психічні процеси), лікар крім цього бере під свій вплив організм в цілому. Сфера педагога – психіка (в області фізіології – переважно умовні рефлекси). Умовні рефлекси – рефлекси соціальні, які входять в сферу роботи і медика. Оскільки як педагог, так і медик однаково зайняті суспільною частиною органічних функцій, замінюють, спрямовують суспільну установку організму, то це в однаковій мірі робить їх вихователями, педагогами, психотерапевтами, тобто соціологами (суспільними вихователями). За твердженням А. Залкінда не менше половини тогочасної медицини і сім восьмих

педагогіки – не що інше, як соціагогіка. Соціагогіка організму зводиться до створення послідовних і глибоких змін в усій його суспільно-рефлекторній і суспільно-психічній установці, тобто в усіх його рефлексах і психічних процесах [3, с. 112].

Отже, кожна психолого-педагогічна концепція, що існувала до кінця XIX – початку XX століття вирізнялася однобічністю і певним перебільшенням однієї лінії у визначенні природи особистості, а значить, недооцінкою інших аспектів, а тим паче їх органічної єдності, яка набуває першочергового значення для цілісного розуміння особистості. Саме педологія, наука яка зародилась на межі століть, зосередила свою увагу на цілісному (а не однобічному) розвитку дитини. Основний пафос нової науки полягав у тому, щоб об'єднати в собі зміст усіх наук, які мають той самий об'єкт дослідження – індивідуальність дитини. Таким чином, педологія охоплювала своїм змістом дитячу антропометрію, дитячу фізіологію, дитячу психологію та дитячу соціологію.

У поглядах, висловлених провідними вітчизняними педологами, чітко прослідковується якісно новий етап у розумінні особистості дитини, її багатогранності та індивідуальності. Досвід та надбання педологічної науки, що була знищена в 1936 році є важливою сторінкою в історії нашої країни, але й в історії навчання та виховання українського суспільства. Провідні педологи спрямовували свою діяльність на формування особистості дитини, яка б цінувала традиції свого народу, поважала б кожного члена колективу та розвивалася б у діяльності. І таку особистість можна сформувати лише при правильному підході до навчально-виховного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блонський П. П. Педологія : кн. для преподават. и студ. висш. пед. учеб. заведений / П. П. Блонский [под ред. В. А. Сластенина]. – М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1999. – 288 с.
2. Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]. – К. : Радянська школа, 1976. – 269 с.
3. Залкинд А. Б. Педологія: Утопия и реальность / Арон Борисович Залкинд. – М. : Аграф, 2001. – 464 с.
4. Залужний О. Найхарактерніші риси радянської педагогіки / Олександр Залужний // Шлях освіти. – 1929. – № 10. – С. 43–48.
5. Залужний О. Закони навчання / Олександр Залужний // Радянська освіта. – 1926. – № 6. – С. 19–24.
6. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / [упоряд. Л. Д. Березівська]. – К. : Науковий світ, 2003. – 418 с.
7. Українська педагогіка в персоналіях: навчальний посібник : у 2 кн. Кн. 2 / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – 552 с.